

УДК 27-247:27-78-042.2](477.63+477.75+477.72)"654"

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (порівняльний аналіз)

У сучасній історіографії тема феномена євангельського руху – цієї духовної революції у християнському світі Північної Америки і Європи кінця XVIII – XIX ст., у тому числі й на території колишньої Російської імперії, є однією з найпопулярніших. Однак до цього часу залишилася стійка традиція одномірного розгляду його розвитку, що у країні з величезною територією, багатонаціональними і поліконфесійним населенням є очевидним спрощенням і схематизмом. Тому завданням цього дослідження є висвітлення вузлових точок генези євангельського руху на території Російської імперії, здійснення порівняльного аналізу регіональних особливостей його зародження як в загальноімперських, так і в місцево-регіональних масштабах, з акцентом на його розвитку у найчисельнішому та найпотужнішому осередку – трьох південноукраїнських губерніях: Катеринославській, Таврійській та Херсонській.

Якщо підсумувати думки чисельної багатомовної, різнопланової і часто суперечливої історіографії, то можна констатувати, що всі дослідники сходяться на тому, що євангельський рух став справжньою «духовною революцією Російської імперії»⁶². Її результатом було пробудження від духовного сну християнського населення різних конфесій і національностей, у тому числі і державної Російської Православної Церкви. Початком розвитку цієї духовної революції у дослідницькій літературі вважають 60-ті роки XIX ст., коли серед досить широких верств населення імперії з'явилися і набули значного розповсюдження різноманітні напрямки євангельського протестантизму.

Об'єктивними причинами їх зародження було наступне:

- 1) дезінтеграція колишньої системи морально-етичних цінностей населення в умовах прискорених процесів модернізації 60-80-х років XIX ст., на тлі якої розвивалася криза традиційної церковності; її результатом було, у свою чергу,*

* Безносова О.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українсько-німецьких досліджень, кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського державного університету імені Олеся Гончара.

⁶² История Евангельского движения в Евразии: материалы и документы.– Евроазиатская Аккредитационная Ассоциация – Одесса, 2002. – Компакт диски 2.0 – 5.0; Wardin A.W., jr. Evangelical sectarianism in the Russian empire and the USSR: A Bibliographic Guide / A.W. Wardin, jr. – Alta Bibliography Series, №36. – The American Theological Library Association and Scarecrow Press, Inc., Lanham, Md., & London, 1995.

- 2) створення свідомої релігійної опозиції серед різноманітних конфесійних верств і груп населення, яка стала основною рушійною силою євангельського руху⁶³.

У дослідницькій літературі також склалося традиційне уявлення про перші три осередки зародження євангельського руху: *санкт-петербурзький, кавказький та український*, де зародилися основні напрями в українсько-російському баптизмі:

- 1) євангельське християнство (близьке до «генерального» баптизму, *санкт-петербурзький осередок*);
- 2) власне баптизм (*партикулярний баптизм онкеновського толку, український і кавказький осередки*).

Однак уважне вивчення фактів і географії осередків зародження виявляє існування, принаймні, чотири осередки:

- 1) *південноукраїнський (Херсонська, Таврійська і Катеринославська губернії) виник у 50-ті роки XIX ст. у середовищі колоністів – німців і менонітів, а також українських селян спочатку як масовий рух духовного пробудження*;
- 2) *польсько-волинський осередок, оскільки на території Російської імперії перші «справжні» баптисти з'явилися в 1859 р. серед німецьких колоністів у Російській Польщі, частина яких переселилась у Волинську губернію, а частина – в Прибалтику*;
- 3) *кавказький осередок, де перші баптисти з'явилися у 60-х роках XIX ст. у середовищі молокан, які жили біля Тифліса, і вірмен із Шуші через засланих туди прибалтійський баптистів*;
- 4) *санкт-петербурзький осередок, який виник у 70-х роках XIX ст. у середовищі столичних аристократів, став місцем зародження російського євангельського християнства. Його послідовниками були переважно мешканці столиці*⁶⁴.

Відтак на території Російської імперії найбільш раннім був розвиток євангельського руху на українських землях. Наймасовішого характеру він набув у Херсонській та Київській губерніях. Однак осередок євангелізму на Київщині був «вторинним», оскільки туди він був принесеним лише у 70-х рр. XIX ст. селянами, що працювали на Херсонщині. Поширення євангельського руху на Волині дуже довго (майже до початку XX ст.) відбувалося лише у середовищі німецького і чеського населення, тому не мало тут значного успіху.

Зосередимо увагу саме на трьох губерніях Півдня (Катеринославській, Таврійській та Херсонській), де євангельський рух набув насправді масового характеру. Охотивши ще у 50-ті роки означеного століття різні за своїм конфесійним і національним складом групи населення: німців – протестантів і частково католиків та менонітів; православних і молокан українців та росіян, і навіть частково євреїв.

⁶³ Безносова О.В. Пізні протестантське сектантство Півдня України (1850-1905). – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

⁶⁴ Там само.

Чим же особливим вирізнявся цей регіон у Російській імперії, окрім того, що став у другій половині XIX – початку XX ст. її економічно найбільш розвинутою частиною? Багато дослідників, які вивчали соціально-економічний розвиток імперії у другій половині XIX ст., постійно проводять історичні паралелі з розвитком Північного Заходу США, віднаходячи у них багато очевидних аналогій, названих ще В.І.Леніним «американським шляхом розвитку капіталізму». Обидва регіони були у той час типовими переселенськими територіями, населення яких вирізнялося високим ступенем міграційної мобільності.

Основний зміст статті. З огляду на предмет нашого дослідження, тут важливо відзначити наступне: релігійне життя обох регіонів було відзначене в той період кризою традиційної церковності, яка виявилася і тут, і там у двох формах. По-перше, і там, і тут наростало невдоволення станом традиційної церкви, оскільки в умовах процесів капіталістичної модернізації церква як консервативний інститут за своїми соціальними функціями не встигала швидко реагувати на всі ідейні й соціальні виклики і пристосуватися до мінливих умов у суспільстві. Однак у таких новоосвоюваних регіонах, як американський Середній Захід і Південь Росії, додавалася ще одна спільна і досить гостра проблема: фізична нестача у нових населених пунктах розвинутої інфраструктури традиційних церков. У цих умовах єдиною альтернативою повній відсутності організованого релігійного життя у віруючих стала церковна самоорганізація, найбільш вдалу форму якої запропонував ще у часи Реформації XVI ст. анабаптизм (різних спрямувань). Тому було цілком закономірним, що саме відроджений («нео») баптизм став основою і провідним напрямом у другій генерації протестантизму, що виникла під час «Другого великого пробудження» в США⁶⁵. З іншого боку, навряд чи можна серйозно заперечувати безальтернативність виникнення самого руху пробудження на Середньому Заході США, оскільки потреба організованого релігійного життя полягає у самій людській природі.

За низкою параметрів обставини «фронтира», тобто переселенської території Середнього Заходу, мали прямі аналогії на іншому кінці світу – Степовому Півдні Російської імперії, у якому три українські губернії відігравали роль локомотива економічного розвитку всієї країни. Цілком закономірно, що тут, у місці, яке приваблювало трудових мігрантів з усієї європейської частини, склалися церковно-соціальні умови, дуже подібні до розглянутих вище в Америці. Існуюча парафіяльна структура державної Православної Церкви не могла подужати різкого збільшення числа прихожан. У нових поселеннях, де не встигали будувати парафіяльні храми, стихійна самоорганізація релігійного життя стала єдиною альтернативою практично повній відсутності такого. Тому причинами нестримного зростання стихійних

⁶⁵ Zhuk S.I. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830-1917 / S.I. Zhuk. – Woodrow Wilson center Press, Washington, D.C. – The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2004.

релігійних рухів серед православного населення Південних губерній у дореформений і пореформений час були не лише невдоволення ладом в існуючих Церквах (що було характерно для всієї території країни), а й слабкість їх організаційної інфраструктури у цьому регіоні.

Ще однією характерною рисою розвитку євангельського руху на Півдні України (у чому виявилася ще одна подібність його з США) було початкове зародження і розвиток його серед багатонаціонального і поліконфесійного сільського населення. Історичні обставини у XVIII-XIX ст. в регіоні зумовили формування багатонаціонального населення. Поряд із традиційними мешканцями регіону українцями і росіянами з'явилася значна кількість іноземних колоній, де найбільш чисельними були німецькомовні протестанти – лютерани і меноніти (біля 5% всього населення регіону), які зберегли міцні духовні і церковні зв'язки зі своїми одновірцями у німецьких державах, Швейцарії і Польщі. У середині XIX ст. колоністи-німці і меноніти також переживали кризу традиційної церковності, на фоні якої їх охоплював потужний релігійний рух «пробудження», який став відлунням північноамериканського і пан-європейського євангельського імпульсу. Воно і стало ідеологічною основою для баптизму онкенівського толку серед німців і появи братського руху серед менонітів. Релігійні рухи серед німецького населення відіграли роль своєрідного каталізатора і формотворчого фактора релігійних пошуків, що виникли у середовищі православних:

- 50-ті роки XIX ст. – початок релігійних рухів серед колоністів-німців і менонітів у формі пієтизму. У ті ж роки виник стихійний «шалопутський» рух серед українського православного населення північних повітів Катеринославської губернії, який захопив прилеглі повіти Полтавської губернії, у формі своєрідного «квазі»-пієтизму на православному ґрунті. Під потужним впливом релігійних рухів у середовищі менонітів виникли релігійні пошуки також серед послідовників «старих православних сект» молокан і христовірів Таврійської, Катеринославської і Херсонської губерній;
- 60-ті роки XIX ст. – поява у Херсонській губернії в результаті впливу німецького пієтизму в середовищі православних «штундизму», який у 70-х роках поширився на Київську губернію. Поява у південних губерніях перших німецьких баптистів, переселенців із Волині і Німеччини. Зародження братського руху серед менонітів. Поширення баптизму, як серед німецького, так і українського населення південних губерній;
- 80-ті роки XIX ст. – початок поширення євангельського християнства у південних губерніях⁶⁶.

Найбільше число послідовників різних напрямків євангельського руху було серед німецькомовного населення Півдня: до 1897 р. понад 5 % німців-протестантів стали баптистами, а понад третина менонітів перейшли у нові

⁶⁶ Безносова О.В. Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905). – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.

деномінації. З православ'я до 1897 р. у баптизм тільки у Європейській Росії (без Польщі) офіційно (в умовах переслідувань) перейшло біля 20 тис. осіб з рідною «російською» мовою, третина з яких припадала на три губернії Півдня України, склавши вже біля 1 % їхнього населення⁶⁷.

Ці три Південноукраїнські губернії склали разом єдиний регіон. І хоча на тлі решти вони виглядали відносно одноманітно, на власне регіональному рівні значно відрізнялися один від одного (на що дослідники практично не звертають уваги). З огляду на це розвиток євангельського руху в різних губерніях мав свої особливі риси. Найпотужніший осередок розвитку євангельського руху на Півдні України був у Херсонській губернії. При цьому пієтистські гуртки у середовищі як німецького, так українсько-російського населення були практично поглинені баптизмом під місіонерським впливом німецьких баптистів, як місцевих колоністів і з Волині, так і іноземців.

У континентальній частині Таврійської губернії проповідували переважно російські баптисти, а євангельський рух розвивався переважно серед молокан. Тому поширення тут баптизму стикнулося з істотними труднощами, оскільки таврійські молокани були переконаними дітохрещенцями і сприймали баптизм із відповідними застереженнями. У цьому виявилася відмінність між південноукраїнським і закавказьким центрами розвитку євангельського руху в Російській імперії: у Тифліській губернії основними послідовниками баптизму також були молокани, які однак, відкинули дітохрещення. На Кримському півострові, починаючи з кінця 90-х років XIX ст., місіонерську активність найбільше виявили євангельські християни, залучаючи переважно немісцеве населення великих портових міст. Специфікою ж розвитку євангельського руху в Криму було створення багатонаціональних громад.

Катеринославська губернія мала найбільшу частину автохтонного українського населення (колишніх козацьких паланок) і міцний традиційний православний уклад життя. Тому вона стала центром православного квазі-пієтичного руху «шалопутства» і тут, аж до XX ст. зберігалися пієтистські гуртки (шалопути, секти невизначеного толку та ін.). Баптизм серед православного населення розвивався переважно під впливом братських менонітів. З іншого боку, у цій губернії вплив православної церкви був найбільш значним і помітним, що виявилось у створенні дієвої протисектантської організації (мережа місіонерських комітетів), заснованої на кооперації професійних місіонерів і місцевих місіонерських комітетів із парафіян і духовенства. Вона виявила себе настільки ефективно, що в 1900 р. була скопійована таврійцями для створення місіонерських братств. Завдяки діям місіонерських комітетів до кінця 1890-х рр. баптизм був витіснений на периферію Катеринославської губернії, у Бахмутський і Слов'яносербський

⁶⁷ Первая Всероссийская перепись населения Российской империи: общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – В 2 вып. – СПб, 1897. – Вып.1. – С. 92-103.

повіти. Тут він швидко розвивався в умовах надзвичайної перевантаженості наявних парафій і гострої нестачі церковних структур у нових населених пунктах, що з'являлися в умовах промислового буму⁶⁸.

Таким чином, можна стверджувати, що в умовах Півдня України зародження і розвиток євангельського руху були цілком закономірним явищем, яке мало прями аналогії з процесами церковного життя США, що породили нову генерацію протестантизму. Завдяки наявності багатонаціонального населення на Півдні України цей рух отримав найширшу і найчисельнішу соціальну базу, що стала основою для його подальшого поширення.

А н о т а ц і ї

У статті О.В. Безносової «Особенности развития евангельского руху в південноукраїнських губерніях Російської імперії (порівняльний аналіз)» розглянуто основні етапи розвитку євангельського руху на території Російської імперії. Виявлені особливості його генези у перших чотирьох осередках. Проаналізовано і порівняно (на регіональному рівні) його розвиток у трьох південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Таврійській і Херсонській.

Ключові слова: євангельський рух, баптизм, штундизм, Південь Російської імперії, Катеринославська губернія, Таврійська губернія, Херсонська губернія.

В статье О.В. Безносовой «Особенности развития евангельского движения в южноукраинских губерниях Российской империи (сравнительный анализ)» рассмотрены основные этапы развития евангельского движения на территории Российской империи. Раскрыты особенности его генезиса в первых четырех очагах. Дан сравнительный анализ (на региональном уровне) его развития в трех южноукраинских губерниях: Екатеринославской, Таврической и Херсонской.

Ключевые слова: евангельское движение, баптизм, штундизм, Юг Российской империи, Екатеринославская губерния, Таврическая губерния, Херсонская губерния.

O. Beznosova in her article "Peculiarities of the Development of Evangelical Movement in South Ukrainian Provinces of Russian Empire (Comparative Analysis)" considers the main stages of evangelical movement in Russian empire. She reveals the peculiarities of its genesis in the first four centers. The article analyses and compares (at the regional level) its development in the three South Russian provinces: Yekaterinoslavskaya, Tavricheskaya and Khersonskaya.

Keywords: evangelical movement, Baptism, Stundism, the South of Russian Empire, Yekaterinoslavskaya province, Tavricheskaya province, Khersonskaya province.

⁶⁸ Там само.